

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

RƏNA MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONETİK QƏNAƏT

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Bayram Baxşalı oğlu Əhmədov

Rəsmi opponətlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Elbrus İslam oğlu ƏZİZOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Həcər Emin qızı Hüseynova

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə «_25_» _11_ 2016-cı il saat «__»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dili qədim tarixə, zəngin quruluşa malik olub, yüzilliklər boyu qohum və qeyri-qohum dillərlə əlaqədə formalaşmışdır. Dilimizdə türk dilləri arasında ümumi xüsusiyyətlər mövcud olsa da, səciyyəvi cəhətlərinə görə digər dillərdən fərqlənir. Uzun yüzilliklər boyu Azərbaycan dili yad dillərin təsirinə məruz qalsa da, quruluşu dəyişməmiş, lüğət tərkibi daim milli və alınma sözlər hesabına zənginləşmişdir. Zaman keçdikcə, sözlərin strukturu və semantikasını müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmiş, bir qisim sözlər arxaıkləşmiş, neologizmlərlə əvəz olunmuş, digər qismində sözün formasında və semantikasında dəyişikliklər baş vermişdir.

Qənaət dedikdə, dil vahidlərində baş verən ixtisar nəzərdə tutulur. Bu amillər bir-biri ilə əlaqədardır və dilin bütün struktur səviyyələrində özünü göstərir. Belə ki, dil sistemi üzrə baş verən qənaət fonem səviyyəsində sait və samitlərin, morfem səviyyəsində şəkilçilərin, sintaktik vahidlərin səviyyəsində mürəkkəb sözlərin ixtisar edilməsi ilə təzahür edir.

Qənaət prosesi dil vahidlərində özünü göstərir. Dildə qənaət qanunauyğun linqvistik hadisədir və müəyyən normaların meydana çıxmasını şərtləndirir. Qənaət meyli dilin daxili inkişaf qanunları əsasında yaranır. Qənaət meyli ilə əmələ gələn formalar üçün xüsusi qaydalar tətbiq olunmur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi üçün başqa xalqların dilləri də zəngin bir mənbə təşkil etmişdir. Məlumdur ki, xalqlar və onların dillərinin yaxınlaşması, əlaqəyə girməsi nəticəsində bir dildən başqa dilə sözlər, sözlərlə birlikdə şəkilçilər də keçmişdir. Dissertasiya işində qənaət prosesi yeri gəldikcə rus, ərəb, fars və başqa dillərdən keçən sözlərdə, şəkilçilərdə və mürəkkəb sözlərdə də təhlilə cəlb edilmişdir.

Toplanılan faktlar içərisində leksik yolla söz yaranma prosesində söz daxilində bu və ya digər səsin düşməsi ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi hadisəsi sinxron və diaxron istiqamətlərdə araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilinə xas olan fonetik hadisə və qanunlar ədəbi dil normalarının (həm yazılı, həm şifahi) qaydaya salınması işində çox mühüm rola malikdir, ona görə də orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün, başlıca olaraq, bunlardan istifadə edilir.

Fonetik hadisə və qanunlar lüğət tərkibinin inkişafında böyük rol oynadığından, dissertasiya işində bu hadisələrdən biri olan eliziya – səs düşümü və ya qənaət hadisəsi araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydalarının zaman-zaman təkmilləşməsinin bir səbəbi də qənaət prinsipidir. Sözlərin müxtəlif şəkillərə düşməsində, yeni sözlərin yaranmasında qənaətin böyük rolu vardır. Az zaman daxilində qısa və asan tələffüz, coxhecalılıqdan azhecalılığa, mürəkkəbdən sadəyə doğru keçid, qənaət hadisəsinin əsasında dayanır. Mənanın tələbi ilə formanın qənaət üsulu ilə dəyişməsi dillərə xas tarixi prosesdir.

Söz yaradıcılığı prosesində fonetik, morfoloji, sintaktik və s. yolla sözlərin dəyişilməsi və yeni sözlərin yaradılmasının qanunauyğunluqları mövcuddur. Leksik və qrammatik yolla yaranan yeni sözlərin quruluşunda baş verən dəyişikliklər qənaət hadisəsinin təsiri ilə aşkarlana bilər. Qənaət prinsipinin söz yaradıcılığı prosesində, sözlərin, şəkilçilərin və mürəkkəb sözlərin xüsusiyyətlərinin tədqiqində, onların mənşəyinin öyrənilməsində, istərsə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının sabitləşdirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Səsdüşümü – qənaət hadisəsi, əslində Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğunlaşma tələbatı ilə, üzvi surətdə, əlaqədar fonetik bir hadisədir. Məhz buna görə də, bu hadisənin bir qismi qanuniləşmiş, hətta artıq yazıda sabitləşmişdir. İndiyə kimi qənaət hadisəsindən dərsliklərdə ümumi şəkildə bəhs olunmuş, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Azərbaycan dilçiliyinin müasir inkişaf səviyyəsi problemin geniş tədqiqini zəruri edir ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında, fonetik qənaət hadisəsinə araşdırmaqdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Milli söz köklərində qənaət hadisəsinin səbəblərini və məqamlarını araşdırmaq;

- Alınma söz köklərində qənaət hadisəsinə müəyyənləşdirmək;

- Milli şəkilçilərdə qənaət hadisəsinin baş vermə məqamlarını təhlil etmək;

- Alınma şəkilçilərdə qənaət hadisəsinin rolunu aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan-türk mənşəli mürəkkəb sözlərin formalaşmasında qənaət hadisəsinin rolunu müəyyənləşdirmək;

- Alınma mürəkkəb sözlərin dilimizin qanunauyğunluqlarının uyğun işlənilməsində əhəmiyyətini açıqlamaq;

- Dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya qanunlarının təkmilləşməsində qənaət hadisəsinin rolunu aşkarlamaq;

- Sözlərin tarixi inkişafında mürəkkəbdən sadəyə, coxhecalılıqdan azhecalılığa keçdikdə qənaət hadisəsinin zəruriliyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində müasir Azərbaycan dilində qənaət hadisəsi ilk dəfə ayrıca tədqiqat obyektini kimi götürülmüş, sinxron və diaxron müstəvidə araşdırılır.

Dissertasiyada fonetik, morfoloji və sintaktik şəraitdə qənaət prosesi tədqiqatın əsas istiqamətləridir.

Tədqiqatda milli və alınma sözlərin – ərəb, fars, rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin yazılışında və tələffüzündə qənaət hadisəsi tədqiq edilir.

Təhlil və araşdırma prosesində sözlərin, şəkilçilərin, mürəkkəb sözlərin tərkibindən sait və samit səslərin, hətta bütöv hecanın qənaətinin aşkarlanması, onların elmi əsaslandırılması, işin elmi yeniliyini şərtləndirən cəhət kimi qəbul oluna bilər.

Tədqiqatın obyekt və mənbələri. Tədqiqatın əsas obyektini - müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibidir. Tədqiqatda istifadə olunan lüğətlər: Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, orfoepiya lüğətləri, Azərbaycan şəxs adlarının izahlı etimoloji lüğəti, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, Rusca-Azərbaycanca lüğət və s. Yazılı abidələr, klassiklərin əsərləri: İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, Ş.İ.Xətəinin və başqalarının dilində, qismən ədəbi dildə, habelə ümumxalq danışığı dilində işlənən sözlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Dissertasiyada həmçinin ayrı-ayrı dilçilərin qənaətlə bağlı araşdırmaları, fikir və mülahizələri təhlil obyektinə çevrilmişdir. Təhlil prosesində, yeri gəldikcə, müəlliflərin müraciət etdiyi mənbə və məxəzlərdən, habelə qənaətlə bağlı müxtəlif tədqiqatların ümumi nəticələrindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi bazası. Söz köklərinin strukturunun araşdırılması dilçilikdə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümumi türkoloji səpkidə, Azərbaycan ədəbi dil səviyyəsində qənaət hadisəsi ilə bağlı müəyyən fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Qənaət hadisəsi ilə bağlı xarici dilçilər G.Paul, A.Martine, P.Passi; Rus dilçiləri N.A.Baskakov, E.Polivanov, B.A.Serebrennikov, A.M.Şerbak; Azərbaycan dilçiləri Ə.Dəmirçizadə, M.Adilov, A.Axundov, V.Aslanov, S.Cəfərov, F.Cəlilov, B.Əhmədov, S.Əlizadə, M.Hüseynzadə, N.Məmmədov, H.Mirzəzadə, M.Yusifov və digər tədqiqatçı alimlərin araşdırmalarında müəyyən mülahizələrə təsadüf olunmaqdadır.

Bu istiqamətdə M.Adilov, A.Axundov, S.Cəfərov, F.Cəlilov, Ə. Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, N.Məmmədov, H.Mirzəzadə, S.Əlizadə, B.Əhmədov, M. Yusifov və başqa alimlərin tədqiqatları vardır. Ayrı-ayrı alimlər qənaət hadisəsi ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr söyləmişlər.

M.Yusifovun tədqiqatında bu problemdən bəhs edilsə də, tədqiqat istiqaməti ümumi haldadır və daha çox morfoloji və sintaktik səviyyələrə aiddir. Bizim tədqiqatımız isə sırf səsdüşümü və ya fonetik qənaətlə bağlıdır. Dissertasiyada fonetik qənaət söz kökündə, köklə şəkilçi sərhədlərində və mürəkkəb sözlərdə araşdırılır. Bununla yanaşı, ərəb, fars, rus və Avropa dillərindən alınmış sözlər də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Son illərdə müdafiə olunmuş bəzi namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında müasir Azərbaycan dilində qənaət problemi ilə bağlı bu və ya digər aspektlərdə öləri qeydlər vardır.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə edilmiş, yeri gəldikcə, qarşılaşdırma metoduna müraciət edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri müddəalarından və nəticələrindən Azərbaycan dilinin, eləcə digər müasir türk dillərinin fonetik quruluşunun diaxron və sinxron baxımdan öyrənilməsində mənbə kimi istinad oluna bilər.

Sözlərin ilkin formalarının, köklə şəkilçilərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, mürəkkəb sözlərin qədim strukturunun bərpasında qənaət hadisəsinin söz yaradıcılığı ilə əlaqəsinin açıqlanmasında müasir dil faktlarından abidələrə istiqaməti əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri və praktik istiqamətində, qənaət prinsipinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiya işinin materiallarından ali və orta məktəblərdə dərslərlərin hazırlanmasında, orfoqrafiya, orfoepiya, iki və ya üç dilli lüğətlərin tərkibində istifadə oluna bilər.

Araşdırma, təhlil istiqamətləri və nəzəri yanaşma sonrakı dövrün tədqiqatları üçün elmi-nəzəri əhəmiyyət daşımaqdadır.

Dissertasiya işi, həmçinin Azərbaycan dilinin müasir mərhələsini araşdıran tədqiqatçılar üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Azərbaycan dilinə aid dərslər vəsaitləri, habelə monoqrafik araşdırmaların yazılmasında dissertasiyanın müddəalarına istinad oluna bilər.

Tədqiqatın materialları Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində, xüsusilə söz köklərinin tarixi inkişafının izlənilməsində mənbə kimi götürülə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən «Respublika Elmi Tədqiqatlarının Təşkili və Əlaqələndirmə Şurası»nın Koordinasiya Mərkəzində qeydiyyatdan keçmiş, Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları respublikamızda və xaricdə nüfuzlu məcmuələrdə nəşr olunmuş elmi məqalələrdə əksini tapmışdır. Tədqiqat prosesində əldə olunmuş nəticələr barədə «Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XII Respublika Elmi Konfransı»nda və «Gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı»nda və s. müxtəlif elmi seminarlarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi «İşin ümumi səciyyəsi», üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

«İşin ümumi səciyyəsi» adlı bölmədə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələr, işin obyektı və mənbələri, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yenilikləri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı «**Söz kökündə fonetik qənaət**» adlanır. Bu fəsilə toplanmış sözlərin mənşəyini nəzərə almaqla, onlarda baş verən qənaət iki yarım-fəsilə izlənilmişdir.

Birinci fəslin ilk yarım-fəslı «**Azərbaycan dili sözlərində fonetik qənaət**» adlanır. Bu fəsilə fonem səviyyəsində söz kökündə yazıda və tələffüzdə baş verən sait və samit səslərin qənaəti araşdırılmışdır. Burada söz kökləri formalarının ilkin quruluşu, sonradan diferensiallaşaraq tərkibcə dəyişməsi yolları izlənilmişdir. Nitq prosesində meydana çıxan qənaət olunmuş söz formaları ilə əlaqədar orfoepik və qrammatik normaların təşəkkülü məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Yəni fonetik şəraitdə sözlərdə sait və samit səslərin qənaəti və onların nitq prosesində mövqeyi araşdırılmışdır.

Azərbaycan dili sözlərində fonetik qənaət. Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlər qənaət nəticəsində əmələ gəlmiş formada işlənir. Bu da canlı danışq dilinin təsiri ilə yaranır. Səsdüşümü hadisəsini məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə belə qruplaşdırmaq olar: **Yazıda sabitləşən fonetik qənaət; Tələffüzdə fonetik qənaət.**

Yazıda sabitləşən fonetik qənaət. Müasir Azərbaycan dilində səsdüşümü hadisəsinə sözün bütün mövqələrində rast gəlinir. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, sözün quruluşunda üç məqamda: əvvəlində, ortasında və sonunda qənaət hadisəsi baş verir. Sözlərdə fonetik qənaət vurğu, qapalı hecadan açıq hecaya keçid, coxhecalılıqdan az hecalılığa meyil, tələffüzü asanlaşdırmaq, sözlərin birləşməsi və s. hadisələrlə bağlı meydana çıxır. Buna görə də sözdəki mövqeyindən asılı olaraq, fonetik

qənaəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **Sözün əvvəlində fonetik qənaət; Sözün ortasında fonetik qənaət; Sözün sonunda fonetik qənaət.**

Sözün əvvəlində fonetik qənaət. Qənaət hadisəsinin müxtəlif məqamları və səbəbləri var. Bu məqamlardan biri sözönüdür. Səslərin müxtəlif rənglərə düşməsində, ağız üzvlərinin iştirakında, əsasən iki vəziyyət həlledici olur və buna görə səslər sait və samit olmaqla iki növə bölünür. Bu baxımdan sözün əvvəlində baş vermiş qənaəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **Sözün əvvəlində saitlərin qənaəti; Sözün əvvəlində samitlərin qənaəti.**

Sözün əvvəlində saitlərin qənaəti. Bəzi sait səs qısa tələffüz olunduğundan sözün əvvəlindən qənaət olunmuşdur. Məs.: **sirkan**¹ (bitki) sözü qədim zamanlarda **isirkan**² (türkcə ısır «dişləmək») sözlərindən **i** saitinin düşməsilə formalaşmışdır.

Sözün əvvəlində samitlərin qənaəti. Müasir Azərbaycan dilində müxtəlif fonetik şəraitdə samit səslərin qənaət olduğu nəzərə çarpır. Belə ki, hal-hazırda işlənən **indi**³ zərfi tarixən **şimdi**⁴ şəklində olmuşdur. Hal-hazırda türk dillərində işlənəkdədir.

Sözün ortasında fonetik qənaət. Topladığımız faktlar göstərir ki, sözün ortasında qənaət çoxhecalılıqdan azhecalılığa, qapalılıqdan açıq hecalılığa keçmə zamanı baş vermişdir. Sözlərin ortasında sait və samitlərin qənaətini nəzərə almaqla onları iki qrupa ayırmaq olar: **Sözün ortasında saitlərin qənaəti; Sözün ortasında samitlərin qənaəti.**

Sözün ortasında saitlərin qənaəti. Azərbaycan dilində elə birhecalı sözlər var ki, onların sonu yanaşı samitlərdən ibarətdir. Lakin sözsonu mövqedə qoşa samitin yanaşı işlənməsi, qədim və müasir türk dilləri üçün səciyyəvi olmamış və Azərbaycan dilinin fonotaktikasına da ziddir. Bu quruluşlu söz kökü tarixi müəyyən dövrünün məhsulu kimi təqdim oluna bilər. Əksər alimlər, sözsonu qoşa samitin arasında olmuş saitin, sonralar oradan düşdüyünü faktlar əsasında sübut etmişlər⁵. Məs.: **xəliçə**⁶ – **xalça**⁷ və s.

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, səh.576.

² Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı: BDU, 1994, səh.133.

³ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 304.

⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1990, səh.187.

⁵ Əhmədov B.B. Bakı: BDU, 1994, səh. 49.

⁶ Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh. 56.

⁷ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 278.

Sözün ortasında samitlərin qənaəti. Sözün ortasında samit səslərin qənaəti çoxhecalı sözlərdə baş verir. Əvvəlki dövrdə həmin söz köklərindən səs düşümü faktları vardır. Məs.: **bəri**¹ qoşması ədəbi dilimizin tarixində **bərlü**² formasında işlənmişdir.

Sözün ortasında heca düşümü – qapologiya. Sözlərdə sait və samit səslər qənaət olunduğu kimi, sözün ortasında da bütöv hecalarda reduksiya baş verir. Bu zaman sözün əvvəlki forması pozulur, mənası olduğu kimi qalır. Məs.: **bıyığ**³ – **bığ**⁴ və s.

Sözün sonunda fonetik qənaət. Burada da qənaət hadisəsi çoxhecalı, qapalı hecalı sözlərdə özünü göstərmişdir. Sözlərin sonundan samit səslərin düşdüyü nəzərə alınaraq onlar **Sözün sonunda samitlərin qənaəti** başlığı altında izlənilir.

Sözün sonunda samitlərin qənaəti. Azərbaycan dilində bəzi sözlərin qapalı hecadan açıq hecaya doğru inkişaf etməsi prosesi nəticəsində sözlərin son qapalı hecasının tərkibindən sonuncu samit zəifləyərək düşmüş, eyni söz açıq hecalı söz kimi sabitləşmişdir. Məs.: **qapıq**⁵ – **qapı**⁶, **suv**⁷ – **su**⁸ və s.

Toplanmış faktlardan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən, sözlərdə, mürəkkəbdən sadəyə doğru başlanan bu proses tarixi və həyatiliyi etibarilə hələ çox-çox əvvəlki dövrlərdən başlamışdır. Belə ki, çoxhecalı və qapalı sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda qənaət hadisəsi baş vermişdir.

Tələffüzdə fonetik qənaət. Sözlərdə qənaət və ya səs düşümü hadisəsi öncə tələffüzdə baş verir, sonra isə orfoqrafiya normalarına uyğun gələrək yazıya keçib sabitləşir, bəziləri isə müvəqqəti xarakter daşıyır, orfoqrafiyada sabitləşmir. Tələffüzdə səs düşümü dedikdə, tərkibində müxtəlif çoxhecalı və yanaşı sait və ya samit olan sözlərin tələffüzündə müəyyən səslərin qənaəti nəzərdə tutulur. Tələffüz zamanı sözün əvvəlindən, ortasından və sonundan sait və samitlərin düşümünü aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.84.

² Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1971, səh.267.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: 1988, səh.129.

⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.86.

⁵ Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, səh.63.

⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.371.

⁷ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: 1984, səh.272.

⁸ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.588.

Tələffüz zamanı sözün əvvəlində fonetik qənaət. Məs.: **hörümçək**¹ – [örümçək] və s. **Tələffüz zamanı sözün ortasında fonetik qənaət.** Məs.: **altmış**² – [atmış], **sonra**³ – [so:ra], **dovğa**⁴ – [do:ğa] və s. **Tələffüz zamanı sözün sonunda fonetik qənaət.** Məs.: **birbaşa**⁵ – [birbaş], **gəl**⁶ – [gə] və s.

Bir çox sözlər var ki, onların yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərq qənaətlə bağlıdır. Belə sözlərdə samit səslərin reduksiyası özünü göstərir. Bu da düzgün tələffüzü formalaşdırır. Tələffüz zamanı sözlərdə samitlərin qənaəti əsasən çoxhecalı sözlərdə baş vermişdir.

I fəslin ikinci yarımfəslində «**Alınma sözlərdə**» (yəni dilimizə başqa dillərdən keçən sözlərdə) **fonetik qənaət** adlanır. Azərbaycan ədəbi dilində alınma sözlərin əksəriyyəti əslinə uyğun şəkildə deyil, dilimizin qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə işlənməkdədir. Bu səbəbdən, alınma sözlərin bir hissəsində səslərin qənaəti hadisəsi baş verir. Alınma sözlərin müxtəlif dillərdən – ərəb, fars, rus, yunan, latın, fransız, alman, ingilis və s. olmasını nəzərə alaraq, onlarda baş verən qənaəti iki qrupda izləmək olar: **Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdə fonetik qənaət; Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərdə fonetik qənaət.**

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdə fonetik qənaət. Müasir Azərbaycan dilində bir çox alınma sözlər qənaət nəticəsində əmələ gələn formada işlənir. Bu canlı danışmaq dilində çoxhecalı sözlərin çətin tələffüzünə görədir. Alınma sözlərdə səsdüşümü hadisəsini məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə: **Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin yazılışında fonetik qənaət; Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət** şəklində qruplaşdırmaq olar.

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin yazılışında fonetik qənaət. Alınma sözlərin çoxu qənaət nəticəsində səsdüşümü hadisəsinə məruz qalmışdır. Tədqiqata cəlb olunan nümunələrdən aydın olur ki, sözlərin əvvəlindən, ortasından və sonundan sait və samit səslər qənaət olunmuşdur. Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin əvvəlində fonetik qənaət. Toplanmış sözləridə sait və samit səslərin qənaəti iki aspektdə izlənilir:

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.276.

² Yenə orada, səh.39.

³ Yenə orada, səh.580.

⁴ Yenə orada, səh.180.

⁵ Yenə orada, səh.91.

⁶ Yenə orada, səh.242.

Sait səs. Məs.: **ənar**¹ (ə.) – **nar**² və s. Samit səs. Məs.: **mədələt**³ (ə.) – **ədələt**⁴ və s.

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin ortasında fonetik qənaət. Məs.: **müxəbir**⁵ (ə.) – **müxbir**⁶, **əjdərha**⁷ (f.) – **əjdaha**⁸ və s.

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin sonunda fonetik qənaət. Sait səs. Məs.: **xəzanə**⁹ (f.) – **xəzan**¹⁰ və s. Samit səs. Məs.: **iradət**¹¹ (ə.) – **iradə**¹² və s.

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin sonunda heca düşümü. Məs.: **nəvadə**¹³ (f.) – **nəvə**¹⁴ və s.

Beləliklə, alınma sözlər mənbə dildən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğunlaşaraq sözlərin əvvəlindən, ortasından və sonundan səs düşümü hadisəsinə məruz qalmışdır.

Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət. Tələffüzdə söz kökündə sait və samit səslərin düşməsi də qənaətin bir formasıdır. Bu özünü daha çox alınma sözlərdə göstərir. Belə sözlərin ortasından və sonundan sait və samit səslərin düşməsi hadisəsinə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **Tələffüzdə ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin ortasında fonetik qənaət.** Məs.: **xəzinə**¹⁵ (ə.) – [xəznə],

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild, A-L, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.165.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.475.

³ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. II cild, M-Z, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.21.

⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.206.

⁵ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.106.

⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.467.

⁷ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.154.

⁸ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.475.

⁹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.276.

¹⁰ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004, səh.284.

¹¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.315.

¹² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.308.

¹³ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti.

İki cildə. II cild, M-Z, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.189.

¹⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.483.

¹⁵ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.276.

məscid¹ (ə.) – [məçid] və s. Tələffüzdə ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin sonunda fonetik qənaət. Məs.: sərbəst² (f.) – [sərbəs] və s.

Azərbaycan dilində işlənən alınma sözləri tədqiq edərkən məlum olur ki, öncə tələffüzdə baş verib, sonra yazıda sabitləşən, sözlərin əvvəlindən, ortasından və sonundan sait və samit səslərin qənaəti baş vermişdir. Bu da dilimizin qanunauyğunluqlarına əsasən baş verir.

Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərdə fonetik qənaət. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində rus və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər də müəyyən rol oynayır. Topladığımız sözlərdən aydın görünür ki, dilimizdə işlənən rus və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş sözlər forma baxımından əsasən Azərbaycan dilinin tələffüzünə uyğunlaşdırılmışdır. Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərdə səsdüşümü hadisəsini məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə iki qrupa ayırmaq olar: **Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin yazılışında sabitləşmiş fonetik qənaət; Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət.**

Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin yazılışında sabitləşmiş fonetik qənaət. Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözləri lüğətlər vasitəsilə Azərbaycan dilində işlədilər formadakı sözlərlə müqayisə edəndə, qənaət hadisəsi özünü göstərir. Belə sözləri üç qrupa ayırmaq olar. **Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin ortasında fonetik qənaət.** Məs.: **ballon³ – balon⁴, aparat⁵ – aparat⁶** və s. **Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin sonunda fonetik qənaət.** Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin sonundan səslər qənaət olunaraq çoxhecalı sözlər azhecalı yazılır. Məs.: **apteka⁷ – aptek⁸, qazeta⁹ – qəzet¹⁰, kiloqramm¹¹ – kiloqram¹²** və s.

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti.

İki cildə. II cild, M-Z, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.59.

² Yenə orada, səh.281.

³ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, А-К, Баку: 1990, стр. 53.

⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 71.

⁵ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, А-К, Баку: 1990, стр. 38.

⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 45.

⁷ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, А-К, Баку: 1990, стр. 39.

⁸ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 45.

⁹ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, Баку: 1990, стр. 236.

¹⁰ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 390.

¹¹ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, Баку: 1990, стр. 529.

¹² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 337.

Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin sonunda heca düşümü. Alınma sözlərdə bir qrup söz köklərində sait və samit səslər qənaət olduğu kimi bütöv heca da ixtisara düşmüşdür. Məs.: **gruppa**¹ – **grup**², **programma**³ – **proqram**⁴, **polisiya**⁵ – **polis**⁶, **kartofel**⁷ – **kartof**⁸, **tonna**⁹ – **ton**¹⁰ və s.

Beləliklə, rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin tərkibində müxtəlif fonetik şəraitdə sait və samit səslərin düşümünə də rast gəlini.

Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət. Toplanmış faktlar içərisində rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin tələffüzündə qənaət olunan bir neçə səslərə rast gəlini. Belə sözlərin əvvəlindən, ortasından və sonundan sait və samitlərin düşümü hadisəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin ortasında fonetik qənaət.** Məs.: **motosiklet**¹¹ – [**motosklet**], **akkord**¹² – [**akord**] və s. **Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərin sonunda fonetik qənaət.** Burda da qənaət əsasən çoxhecalı sözlərdə baş verir Məs.: **oranqutanq**¹³ – [**aranqutan**], **sessiya**¹⁴ – [**sesiya**] və s.

Təhlilə cəlb edilən bədii örnəklər timsalında problemin ayrı-ayrı istiqamətləri öyrənilmişdir. Söz köklərində diferensiallaşma qaydaları, bir tərəfdən, struktur tərkibin daha da qısalaşması ilə əlaqədar hesab edildiyi kimi, digər tərəfdən, dildə müxtəlif strukturlu artıq leksik vahidlərin yaranmasına yol verilməməsi ilə bağlı hesab olunur.

Bununla əlaqədar olaraq, diferensial formaların inkişaf təmayülü, lüğət tərkibinin zənginləşməsi və s. araşdırılmışdır.

¹ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, Баку: 1990, стр.273.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 408.

³ Русско- Азербайджанский словарь. Том II, I-II, Баку: 1991, с. 656..

⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 530.

⁵ Русско- Азербайджанский словарь. Том II, I-II, Баку: 1991, с. 542.

⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 526.

⁷ Русско- Азербайджанский словарь. Том I, А-К, Баку: 1990, с. 519.

⁸ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 325.

⁹ Русско- Азербайджанский словарь. Том III, P-Я, Баку: 1991, с. 330.

¹⁰ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 642.

¹¹ Русско- Азербайджанский словарь. Том II, I-II, Баку: 1991, с. 102.

¹² Русско- Азербайджанский словарь. Том I, Баку: 1990, стр.25.

¹³ Русско- Азербайджанский словарь. Том II, I-II, Баку: 1991, с. 313.

¹⁴ Русско- Азербайджанский словарь. Том III, P-Я, Баку:1991, с. 158.

Dissertasiyanın II fəslı «**Morfoloji şəraitdə fonetik qənaət**» adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir.

II fəslin birinci yarımfəslı «**Milli şəkilçilərdə fonetik qənaət**» adlanır. Burada morfem səviyyəsi üzrə şəkilçilərdə baş verən qənaət hadisəsindən bəhs olunur və şəkilçi formalarının ilkin quruluşu, sonradan diferensiallaşaraq tərkibcə dəyişməsi yolları araşdırılır. Nitq prosesindəki dəyişiklikdən asılı olaraq, yazıda və tələffüzdə baş verən say, hal, mənsubiyyət, köməkçi fellər, ad, fel və zərf düzəldən, zaman, xəbər və inkarlıq kateqoriyası şəkilçilərinin qənaət olunma mövqeyindən, onların dil üçün normalaşmasından bəhs olunur. Burada, habelə inkarlıq kateqoriyası və qənaət, qrammatik norma məsələləri də tədqiqata cəlb edilmişdir. Xəbər şəkilçilərinin qənaəti müasir ədəbi dildə qrammatik normalaşma baxımından izah edilir. Şəkilçilərin diferensiallaşma qaydaları bir tərəfdən struktur tərkibin daha da qısallaşması ilə əlaqədar hesab edilirsə, digər tərəfdən dildə müxtəlif strukturlu artıq leksik vahidlərin yaranmasına yol verilməməsi ilə bağlı hesab olunur.

Məlumdur ki, ilkin şəkilçilərin diferensiallaşması yolu ilə bir-birinə bənzəyən bir qrup şəkilçi əmələ gəlir. Bu şəkilçilər yaranma kökü etibarilə müxtəlifdirlər. Onların hansı formadan yaranmalarını sözdəki leksik-semantik mənalarnı bərpa etməklə aydınlaşdırmaq olar. Bu da özünü iki şəkildə göstərir: **Yazıda sabitləşmiş fonetik qənaət; Tələffüzdə fonetik qənaət.**

Yazıda sabitləşmiş fonetik qənaət. Morfoloji qənaət dildə bir hadisə kimi – qənaət prinsipinin bir hissəsi kimi daimi fəaliyyət göstərir. Qədim birhecalı söz kökünə bir şəkilçinin qovuşması ilə qənaət baş verdiyi kimi, bir kökə iki şəkilçi birləşərkən də bir və ya bir neçə səslərin qənaəti baş verir. Belə qənaəti ikiqat morfoloji qənaət saymaq olar. Bu zaman qədim kökdə və ona qovuşan şəkilçidə semantik boşalma gedir, bir kök və iki şəkilçi bir sadə söz yerinə keçir. Sözdə və şəkilçilərdə bu və ya digər dərəcədə forma dəyişmələri baş verir. Bunu bir neçə şəkilçidə müşahidə edirik: Məs.: **-qaq/-kək// -qəq// -qək/ -aq/ -ək** şəkilçisi: Azərbaycan dilində bir çox sözlər işlənir ki, onlar qədim söz köklərinə **-qaq/-gək (-qa+/-aq// -qə+/-ək)**¹ şəkilçilərinin birləşməsi ilə sadə sözə çevrilmişlər. Yəni, qədim birhecalı söz kökü özünün müstəqil işlənmə dövrünü başa vurmuş, həmin

¹ Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: BDU nəşri, 1994, səh. 103.

şəkilçi ilə birləşib sadə sözə çevrilmişdir. Məs.: **bat+-qa+-aq¹** – **bat+-qaq** – **bataq²**, **çiç+-kə+-ək³** – **çiç+-kək** – **çiçək⁴**, və s. Bu sıraya **bıçaq, bilək, buxaq, böyrək, bulaq, damaq, kəsək, koma, külək, qısa, qulaq, quraq, oraq, otaq, topa, torpaq, dodaq, tütək, yanaq, yataq, iraq, yuxa, ürək, zolaq** və s. sözləri aid etmək olar.

Müasir Azərbaycan dilində say məfhumlarını bildirən bəzi sözlərin törənişində şəkilçilərin rolu vardır. Bu şəkilçilərdən bəziləri sözə artırılarda qənaət hadisəsi baş vermişdir.

-miş/-miş/-muş/-müş şəkilçisi: Bu şəkilçi sayları ifadə etmək üçün sözlərə qoşulur. Azərbaycan dilində qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa keçməsi hadisəsinə görə, söz sonunda **ş** samiti qənaət olmuşdur. Məs.: **iyir +-miş⁵** – **iyirmi⁶** və s.

-ıncı/-inci/-uncu/-üncü şəkilçisi: Bir qayda olaraq, saitlə bitən söz kökünə saitlə başlanan şəkilçi əlavə olduqda, saitlərdən biri qənaət olunur. Burada da saitlə bitən miqdar saylarına sıra sayı düzəldən **-ıncı/-inci/-uncu/-üncü** şəkilçiləri artırılarkən, yanaşı gələn iki saitdən biri qənaət olmuşdur. Məs.: **iki+-inci⁷** – **ikinci⁸** və s. Bu sıraya **altıncı, yeddinci** və s. sözləri aid etmək olar.

-la/-lə şəkilçisi: İlə qoşmasından törənən bu şəkilçi, cəm şəkilçisi qəbul etmiş bəzi say adlarına artırıldıqda hərəkətin miqdarını bildirən zərflər əmələ gətirir; Məs.: onlar ilə – onlarla, minlər ilə – minlərlə və s.

Beləliklə, şəkilçilərin differensiallaşması ilə yeni sözlərin yaranması dilin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir.

Tələffüzdə fonetik qənaət. Tələffüzdə şəkilçilərdə qənaət geniş yayılmışdır. Belə nümunələri qruplaşdıranda aydın olur ki, onların hamısının səbəbləri vardır. Sözlərin çoxhecalılığı, qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa keçid, yanaşı gələn iki, üç samitin tələffüz çətinliyi həmin səbəblərdəndir.

Çoxhecalı sözlərdə – şəkilçilərdə baş verən qənaət, əsasən feilin zaman və xəbər şəkilçilərində müşahidə edildi. Məsələn, feilin qəti gələcək

¹ Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı: BDU, 1994, səh.74.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.75.

³ Əhmədov B.B. Bakı: BDU, 1994, səh.74.

⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.133.

⁵ Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, səh.96.

⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.317.

⁷ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, səh.230

⁸ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh. 298.

zaman formasının birinci şəxs təkində **-acaq/-əcək** zaman şəkilçisindəki **k, q** samitləri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **al+-acaq+-am¹ – alacağam – [alacam]** və s; feilin qəti gələcək zaman formasının ikinci şəxsin təkində **-acaq/-əcək** zaman şəkilçisindəki **k, q** samitləri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **yaz+-acaq+-san² – yazacaqsan – [yazarsan]** və s.

Yuxarıda göstərilən müxtəlif mənbələrdən toplanılan faktlardan aydın olur ki, öncə tələffüzdə baş verən qənaət, dildə işlənən sözlərin mürəkkəbdən sadəyə doğru asan tələffüz formasının seçilməsinə gətirib çıxarır.

II fəslin ikinci yarımfəsli «**Alınma şəkilçilərdə fonetik qənaət**» adlanır. Alınma şəkilçilərdəki qənaət əsasən **ərəb** və **fars** dillərindən keçmiş şəkilçilərdə müşahidə edildi. Tarixən ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçən bir sıra sözlərin tərkibində şəkilçiləri də keçmişdir. Lakin ayrı-ayrı sözlərə nisbətən, şəkilçilərin dilimizdə sabitləşməsi müstəqil şəkildə baş verməmişdir. Yəni alınma şəkilçilər sözdən ayrı, sərbəst şəkildə Azərbaycan dilinə keçə bilməmişdir. Tarixən Azərbaycan dilinə keçib qənaət nəticəsində dəyişilən və yazıda sabitləşən alınma şəkilçilərin bir neçəsini nəzərdən keçirək.

-gah şəkilçisi. Bu şəkilçi yer məzmunu ifadə edir. Azərbaycan dilində tarixən zəifləməyə doğru inkişaf etmişdir. **-gah³** şəkilçisi fonetik qənaət nəticəsində **-gə – düşərgə – düşərgah⁴** şəkildə özünü göstərən ədəbi dilə keçmişdir.

Alınma sözlərdə şəkilçilərin tələffüzündə fonetik qənaət yanaşı işlənən üç müxtəlif samitli sözlərdə və qoşa samitli sözlərdə baş vermişdir. Məs.: **dost (f.)+-luq – [dosluq], xass (ə.)+ -iyyət – [xasiyyət]** və s.

Dissertasiyanın III fəsli «**Sintaktik şəraitdə fonetik qənaət**» adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir.

III fəslin birinci yarımfəsli «**Azərbaycan-türk mənşəli mürəkkəb sözlərdə fonetik qənaət**» adlanır. Bu fəsildə mürəkkəb sözlərdə baş verən qənaət problemi təhlil obyektinə çevrilmişdir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinin əsas tədqiqat obyektini düzəltmə sözlər olduğu kimi, sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin əsas tədqiqat obyektini mürəkkəb sözlərdir.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. (Morfolojiya). Bakı: 1963, səh.172.

² Yenə orada, səh.172.

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (Dərslük). II nəşr, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1990, səh.68.

⁴ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.190.

Mürəkkəb sözlərin sadələşməsinin bir çox səbəbləri var. Az vaxt sərf etməklə az müqavimətli yolla getməyə səy edilməsi nəticəsində sözlərdə elliptiklik, fonetik sıxılma baş verməsi, iki söz uzun zaman yanaşı işləndikdə, həmin sözlərin mənalarından fərqli olaraq, yeni mənanın ayrılıb dərk edilməyə başladığı zamandan dilin təbiətindən irəli gələn çoxhəcalılıqdan azhəcalılığa meyil, tələffüz çətinliyinin aradan qaldırılması və s. Bütün bunlar kompleks halda iki və daha çox sözün tərəflərinin fonetik qabığına yanaşı deyim zamanı bəzi dəyişmələrə səbəb olur, səs və ya səslər düşür, səslər əvəzlənir və başqa fonetik hadisələr baş verir.

Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi prosesində qənaət hadisəsinin çox böyük rolu var. Belə ki, mürəkkəb sözlərin sadə sözə doğru təkamülü prosesində, azı iki sözün birləşərək tərəflərin mənasından fərqli üçüncü bir məna bildirməsi nəticəsində, mənanın tələbi ilə sözlər birləşib sadə sözə doğru inkişaf etdikdə, qənaət hadisəsi baş verir.

Azərbaycan dili sözlərində sintaktik şəraitdə qənaət olunan sözləri məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə iki qrupa ayırmaq olar: **Mürəkkəb sözlərin yazılışında fonetik qənaət; Mürəkkəb sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət.**

Mürəkkəb sözlərin yazılışında fonetik qənaət. Mürəkkəb sözlərdə qənaət iki sözdən birinin ayrılıqda mənasının arxaikləşməsi və ikisinin bir söz kimi anlaşılması, hər ikisinin mənasının itməsi və birlikdə yeni mənada işlənməsi, hər iki semantik proseslə yanaşı sözlərin formaca dəyişməsi nəticəsində baş verir. Belə sözlər dilin əsas qanunları, səs və ya səslər düşümü, səs artımı, səs əvəzlənməsi və yerdəyişməsi və s. əsasında formalaşır. Səs düşümü hadisəsi qənaət nəticəsində baş verir. Səs düşümü iki sözü birləşdirir. Bu zaman əvvəlki iki söz bir məfhumu bildirməyə keçir və demək olar ki, forması dəyişilərək sadə söz kimi anlaşılır. Məs.: **qarağac**¹ – **qara** və **ağac**, **gicitkən**² – **gici** və **tikan**, **qarınca**³ – **qarın** və **incə**, **kəkotu** – **kəklik** və **ot**, **səksən**⁴ – **səkkiz** və **on** və s. kimi mürəkkəb sözlər, iki sadə söz birləşən zaman, komponentlərin kökündən səslərin qənaəti nəticəsində yaranmışdır.

¹ Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı: API, 1990, səh.16.

² Yenə orada, səh.30.

³ Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, s.132.

⁴ Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, səh.9.

Mürəkkəb sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət. İstər ədəbi dildə və istərsə də danışıq dilində mürəkkəb sözdən səslərin düşümü, sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan çoxhecalılıqla bağlıdır. Bəzən sözlərin birləşməsində sait və ya samit səslər yanaşı gəlir ki, bu da Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun deyil və tələffüzü ağırlaşdırır.

Tələffüz zamanı mürəkkəb sözlərdə səslərin qənaəti yazıya keçmiş, bir qismi isə şifahi nitqdə işlənir. Məs.: [**Şurabad**] – şura+abad, [**xaloğlu**] – xala+oğlu, [**Qalaltı**] – qala+altı, [**nolar**] – nə+ol+-ar, [**Altağac**] – altı+ağac, [**qaynana**] – qayın+ana, [**günaşırı**] – gün+aşırı, [**burnotu**] – burun+ot+-u, [**istot**] – isti+ot, [**Nefçala**] – neft+çala və s.

Səsdüşümü vasitəsilə sözlər forma və mənaca dəyişmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu gün sadə söz kimi qəbul edilən yüzlərcə söz, bu cür mürəkkəb sözlərin sadələşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir.

III fəslin ikinci yarım fəslə «**Alınma mürəkkəb sözlərdə fonetik qənaət**» adlanır. Toplanmış faktlar içərisində mürəkkəb sözlərin bir hissəsi ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdir. Bu dillərdən alınan mürəkkəb sözlərin söz kökündə də dəyişmələr gedir, onlarda qənaət baş verir. Bununla belə, alınma sözlərin əksəriyyətinin fonetik tərkibi dəyişsə də, yenə də mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini qismən özündə əks etdirir və yerli dilin sözlərindən fərqlənir. Lakin alınma sözlərdəki bu fonetik tərkibə dəyişmə prosesi, yerli dilin fonetik quruluşundan asılı olaraq əmələ gəldiyindən, leksik bir hadisə sayılır və fonetik dəyişikliyə uğramış sözlər dilə hazır leksik vahidlər kimi daxil olur.

Toplanmış materialları lüğətlər vasitəsilə müqyisə edib, alınma mürəkkəb sözlərdə qənaət hadisəsini məqamına və sabitləşmə dərəcəsinə görə iki qrupa ayırmaq olar: **Ərəb və fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sözlərin yazılışında fonetik qənaət.** **Ərəb və fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət.**

Ərəb və fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sözlərin yazılışında fonetik qənaət. Müasir dildə mürəkkəb sözlərin böyük bir qismi tarixən iki və daha çox alınma sözdən ibarət olmuşdur. Bu zaman, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün iki söz birləşərkən yanaşı gələn saitlərdən biri qənaət olunur və sözlər bir mənə bildirir. Məs.: **dəzğah**¹ – dəst və **gah**, **Kərbəla**² – **Kərb** və **bəla** və s.

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2005, səh.120.

² Yenə orada, səh.349.

Bu gün danışq dilində olduđu kimi yazıda da tələffüz şəklini saxlayan alınma sözlərə rast gəlinir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində sadə söz kimi işlənən alınma sözlər var ki, lüğətə nəzər salanda onların mürəkkəb sözlərdən əmələ gəldiyi görünür. Fars dilində dörd mənasında işlənən **çahar/çəhar**¹ sözü ədəbi dildə qənaət olaraq **çar** formasında bir neçə sözün tərkibində işlənir. Məs.: **çardaş** (musiqi), **çargah**, **çarhovuz**, **carpayı**, **çərək**, **çərpələng**, **çərşənbə** və s.

Müxtəlif şəxs adlarının əmələ gəlməsində mürəkkəb sözlərin qənaətinə rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində bəzi mürəkkəb sözlərdə saitle bitən birinci söz, saitle başlayan ikinci bir sözlə birləşdiyi zaman birinci sözün son saiti qənaət olunur. Məs.: **Ağasif**² – ağa və **Asif**, **Əlağa**³ – **Əli** və **ağa**, **Abdulla**⁴ – **Əbdül** və **Allah** və s.

Müasir ədəbi dildə işlənən bəzi alınma sadə sözlər, iki sözün birləşərkən komponentlərin kökündən səslərin qənaəti nəticəsində formalaşmışdır. Məs.: **betər/bədtər**⁵ – **bəd** və **təhər** sözlərindən ibarətdir.

Ərəb və fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sözlərin tələffüzündə fonetik qənaət. Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərin demək olar ki, çoxunun tələffüzü dəyişmiş, azhecalı sözə çevrilmiş, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına və dilimizin tələffüz sistemində uyğunlaşmışdır. Məs.: [**Ağatdaş/Dadaş**] – **ağa** və **dadaş**, [**dəstəxan**] – **dəstərxan**⁶, [**xudafiz**] – **xudahafiz**⁷, [**kirayəşin/ kirə**] – **kirayənişin**⁸, [**nətə:r**] – **nə+təhər**, [**salam**] – **səlam+ün+ələyküm/səlamələyküm**⁹ və s.

Nümunələrdən göründü ki, bəzi ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdə, sintaktik şəraitdə yazıda və tələffüzdə qənaət hadisəsi baş vermişdir. İki sadə söz birləşəndə çoxhecalılıq, çətin tələffüz fonetik sıxılma yaradıb. Bununla belə, alınma sözlərin əksəriyyətinin fonetik tərkibi dəyişsə də, yenə də mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini qismən özündə əks etdirir və yerli dilin sözlərindən fərqlənir.

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: 2005, səh.98, 101.

² Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Azərənşr, 1985, səh.13.

³ Yenə orada, səh.24.

⁴ Yenə orada, səh.10.

⁵ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild, Bakı: 2005, səh.41.

⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004, səh.163.

⁷ Yenə orada, səh.291.

⁸ Yenə orada, səh.488.

⁹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, səh.546.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində mövzuya yekun vurulmuş, tədqiqatın əsas müddəalarını əks etdirən elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Dillərin tarixi inkişafında, fonetik və qrammatik qanunauyğunluqların formalaşmasında, fonetik qənaət hadisəsi mühüm rol oynayır. Fonetik qənaət əvvəlcə şifahi nitqdə baş verdiyi üçün orfoepiya normasına çevrilir, daha sonra orfoqrafik norma hüququ qazanır.

2. Tədqiqatdan aydın olur ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində və başqa dillərdən keçmiş sözlərdə, qənaətin təşəkkül tarixi qədimdir. Müasir dövrdə qənaət hadisəsinə məruz qalmış sözlər bugünkü formasına birdən-birə çatmamış, uzun və çox mürəkkəb inkişaf prosesi keçərək sabitləşmişdir.

3. Ümumi halda çoxhecalılıqdan azhecalılığa meyil, vurğunun qeyri-sabit mövqeyi, qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa keçid, asan tələffüz formasının seçilməsi, sözlərin birləşməsi qənaətin əsas səbəbləridir.

4. Sözdə səslərin qənaət olunması, sözlərin tələffüzündə fizioloji-akustik qanunauyğunluqlar əsasında baş verir.

5. Tədqiqatdan bu da aydın oldu ki, Azərbaycan dilində söz kökündə azhecalılıq (təkhəcalı) əsasdır. Düzəltmə və mürəkkəb (ikihecalı) sözlərin sadə sözlərə doğru inkişaf prosesində səs düşümünün böyük rolu var. Buna görə də çoxhecalı alınma sözlər özləşmə tələbi ilə səs düşümü hadisəsinə məruz qalır və Azərbaycan dilininin səs məxrəcəinə uyğunlaşır.

6. Azərbaycan dili materialları əsasında sözlərin quruluşunda baş verən qənaət sözün kökündə, şəkilçilərdə, mürəkkəb sözlərdə olmaqla özünü üç şəkildə göstərmişdir. Söz kökündə qənaət mənşəyinə görə Azərbaycan – türk mənşəli sözlərdə və alınma sözlərdə təsadüf olunur. Tədqiqat göstərdi ki, sabitləşmə dərəcəsinə görə sözlərdə qənaət həm yazıda, həm də tələffüzdə baş vermişdir. Sözlərdə qənaət və ya səs düşümü öncə tələffüzdə baş verir. Onların bəzisi müvəqqəti xarakter daşımış, orfoqrafiyada möhkəmlənməmişdir.

7. Səslərin düşümü müasir tələffüz qanunauyğunluqları ilə bağlı meydana çıxsada, bəziləri tarixi səciyyə daşıyır. Sözlərin tarixi inkişafı prosesində dilarxası, açıq, dodaqlanmayan **a** səsinin, dilönü, qapalı, dodaqlanmayan **ı, i** səslərinin, dilarxası, açıq, dodaqlanan **o, ö** səslərinin düşməsi ilə qədim türk və alınma sözlər sadələşmiş və ədəbi dilimizdə normalaşmışdır.

8. Fonetik şəraitdə qənaət prosesində söz kökləri parçalanır və onların fonetik tərkibində ixtisar baş verir. Araşdırmalar göstərdi ki,

sözlərdən səslər düşərkən onun mənasına təsir etmir, yalnız onun formasını dəyişir.

9. Morfoloji şəraitdə qənaət hadisəsi həm milli, həm də alınma şəkilçiləri əhatə edir. Dilimizdə işlənən bəzi sözlər artıq şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir. Şəkilçilərdə qənaətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri çoxhecalılıqdır. Qənaət hadisəsi söz yaradıcılığı prosesində şəkilçilərin xüsusiyyətlərinin tədqiqində, istər şəkilçilərin mənşəyinin öyrənilməsində, istərsə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının sabitləşdirilməsində böyük rolu vardır. Qənaət hadisəsi şəkilçilərin ilkin şəklini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Morfoloji yolla əmələ gələn sözlər, zaman keçdikcə sadə sözlərə çevrilir. Sözlərə əlavə olunan şəkilçilərdə mənanın tələbi ilə fonetik qənaət hadisəsi baş verir. Yəni, şəkilçilərdə qənaət mənanın tələbi ilə formanın dəyişməsidir. Morfoloji yolla sözyaratma prosesində iştirak edən şəkilçilərdə qənaət prosesi daha çox nəzərə çarpır. Sözə şəkilçinin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalı sözün azhecalı söz şəklində tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün və ya şəkilçinin tərkibindən müəyyən sait və ya samit səslər qənaət olunur.

10. Sözlərin şəkilçiləşməsi prosesi mürəkkəb söz tərkibində olan səslərdən birinin (əsasən ikinci tərəfin) ahəng qanununa tabe olaraq öz fonetik tərkibini dəyişərək müstəqilliyini itirməsi zamanı baş verir. Sözlərin şəkilçiləşməsində və şəkilçilərin birləşməsində baş vermiş proseslər mənanın tələbi əsasında fonetik qanunun təsiri ilə formalaşır. Bütün bu faktlar göstərir ki, söz kökü ilə şəkilçinin sərhədində qənaət hadisəsinin tələbi ilə mövcud səsin düşməsi həm tarixi planda, həm də müasir dildə özünü göstərir. Faktlar içərisində, sözlərə zaman, inkar, şəxs şəkilçiləri artırılarda, qənaət baş verir.

11. Alınma sözlərdə fonetik qənaət hadisəsi fonetik və qrammatik şəraitdə baş verir. Sözün müxtəlif mövqelərində ə saitinin və **b, ç, h, m, t** samitlərinin (söz əvvəlində), **a, e, ə, i, u, ü** saitlərinin və **b, ç, c, d, f, h, k, l, m, n, r, s, t, v, y, z** samitlərinin (söz ortası), **a, ə** saitləri və **d, h, k, l, m, n, r, t, y** samitlərinin (söz sonu) ixtisarı ilə alınma sözlər dilimizin tələffüz sisteminə uyğunlaşmış və dildə işləklilik qazanmışdır.

12. Dilimizdə komponentləri milli sözlərdən ibarət mürəkkəb sözlər, mənalardan birinin arxaikləşməsi ilə hər iki sözün bir söz kimi anlaşılması və ya hər iki mənanın ötməsi və birlikdə yeni mənada işlənməsi, eləcə də semantik proseslərlə yanaşı sözlərin fonetik strukturun dəyişməsi: səs düşümü, səs artımı, səs dəyişməsi, yerdəyişmə nəticəsində formalaşır.

13. Mürəkkəb sözlərin yaranma prosesində birinci və ya ikinci komponentdə sait və samit səslərin və ya səslər yanaşı gəldikdə, sözün hecasının və hissəsinin ixtisarı, yeni sözlərin yaranmasında əsas vasitə olmuşdur.

14. Müasir dildə mürəkkəb sözlərin bir qismi tarixən iki və daha artıq alınma sözlərdən ibarət olmuşdur. Alınma mürəkkəb sözlər müxtəlif inkişaf yolu keçmişdir; bir hissəsi mənbə dildəki struktur və semantikasını saxlasa da, digər hissəsinin fonetik tərkibi dəyişmiş, dildə işləklilik qazanmışdır. Ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli sözlərin tərkibində baş verən dəyişmələr, eləcə də sait və samit səslərin qənaəti nəticəsində dilimizə uyğunlaşmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddələri aşağıdakı tezis və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Ə.Dəmirçizadə və Azərbaycan dili // Filologiya məsələləri, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, № 3, Bakı, 2002, s. 131-134

2. Ə.Dəmirçizadənin müasir Azərbaycan dilinin fonetikasına dair əsərləri // Filologiya məsələləri, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, № 3, Bakı, 2002, s. 134-135

3. Azərbaycan dilində fonetik qənaətin tarixinə dair // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 5 (47), Bakı, 2005, s. 16-17

4. «Köklə şəkilçi arasında baş verən fonetik qənaət» // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 5 (53), Bakı, 2006, s. 18-19

5. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsində qənaət // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 8, Bakı, 2007, s. 36-40

6. Ərəb və fars dillərindən keçmiş olan sözlərdə fonetik qənaət / Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №6 (66), Bakı, 2008, s. 31-32

7. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsində qənaət // Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XII Respublika Elmi Konfransının materialları, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2008, s. 225-226

8. Azərbaycan dilində söz kökündə qənaət // Kültür Evreni, 20 Eylül 2009-cu il, Ankara, 2009, s. 74-81

9. Morfoloji şəraitdə qənaət // Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı, Tezislər, 06-07 may 2010-cu il, Bakı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2010, s. 514-516

10. Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərdə fonetik qənaət // Prof. Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan

filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər» mövzusunda Respublika elmi konfransının Materialları, 14-15 noyabr 2011-ci il, Bakı, 2011, s. 758-760

11. Синтаксическая экономия в словах азербайджанского языка, заимствованных из арабского и персидского языков // «Вопросы Филологической Науки», Ленинградский Государственный Университет имени А.С.Пушкина, Материалы III международной научной конференции, 18 мая 2012 года, Санкт-Петербург, 2012, с. 16-18

12. Azərbaycan dilində şəkilçilərin tələffüzündə qənaət // Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist Firidun bəy Köçərlinin anadan olmasının 150 illik yubileyinə həsr olunmuş «Respublika Elmi Konfransının Materialları», 25-26 noyabr 2013-cü il, Bakı, 2013, s. 210-215

13. Принцип экономии в синтаксисе азербайджанского языка. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. «Язык и культура». Выпуск 182, Киев, 2016.

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В данной диссертации рассматриваются вопросы, касающиеся актуальности исследования принципа фонетической экономии в азербайджанском языке. Проблема языковой экономии, рассматриваемая в диссертации находится в центре внимания современных лингвистов. В работе, предпринята попытка установления сущности и критериев проявления языковой экономии в разговорной речи и письменности в словах азербайджанского и тюркского происхождения, а также в заимствованных словах.

Кроме изучения письменности, также объектом исследования выступает азербайджанская разговорная речь, где языковая экономия выражена наиболее ярко и полно. Принцип экономии основан примерами из художественной литературы и разговорной речи, где экономия раскрыта во многообразии и красоте азербайджанского языка.

Реализация поставленной цели предполагает решение следующих основных теоретических и практических конкретных задач: а)определение принципа экономии в письменности и речи, и его отражение в языке; б)установление основных особенностей языковой экономии и закономерностей их возникновения; в)обоснование того факта, что разговорная речь является сферой наибольшего распространения и применения принципа языковой экономии и служит примером для формирования письменности; г)исследование принципа экономии языковых средств на фонетическом (звуки), морфологическом (окончания) и синтаксическом (сложные слова) уровнях языковой системы.

Диссертация состоит из общей характеристики работы, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В «Общей характеристике работы» обосновываются актуальность, научная новизна, теоретическая и практическая значимость темы, определяются теоретическая и методологическая база исследования, даются сведения об объекте, предмете, целях и

задачах, методах, источниках исследования, степени разработанности проблемы, а также об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Фонетическая экономия в корне слова» состоит из двух подглав. Фонетическая экономия в письменности и устной речи, рассматривается в корнях слов азербайджанского языка, и заимствованных слов арабского, персидского русского и европейских языков. На основе конкретных примеров показана фонетическая экономия в начале, середине и конце слова.

Вторая глава «Морфологическая экономия». В данной главе рассматривается морфологическая экономия в письменности и устной речи, в суффиксах и окончаниях слов азербайджанского языка, а также слов, заимствованных с арабского и персидского языков. В результате морфологической экономии образуются новые формы и орфоэпические нормы слов.

Третья глава «Синтаксическая экономия». Здесь исследуется синтаксическая экономия сложных слов в письменности и устной речи, слов азербайджанского языка, а также слов, заимствованных с арабского и персидского языков. Выделяются полностью и частично сэкономленные сложные слова и сопоставляется их синтаксическая структура с современными вариантами.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

PHONETIC ECONOMY IN AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

In this dissertation considered questions concerning the relevance of the study of the phonetic principle of economy in the Azerbaijan language. The problem of language economy, considered in the thesis is the center of attention of modern linguists. In this paper, an attempt to establish the nature and existence of the linguistic criteria of economy in speech and writing in the words of the Azerbaijani and Turkish origin, as well as in loan words.

In addition to learning writing also the object of research is the Azerbaijani spoken language, where the language economy expressed most clearly and fully. The principle of economy based examples from literature and colloquial speech, where the economy is revealed in the variety and beauty of the Azerbaijani language.

Realization of this goal involves the following major theoretical and practical specific objectives: a)the definition of the principle of economy in writing and speech, and its reflection in the language; b)establish the main features of the language economy and patterns of their occurrence; c)substantiation of the fact that spoken language is the realm of the maximal distribution and the application of the principle of language economy and serves as an example for the formation of character. d)the study of the principle of economy of language means on the phonetic (sounds), morphological (endings) and syntax (compound words) level of the language system.

The thesis consists of the general characteristics of the work, three chapters, conclusion and list of used literature.

In the «General characteristic of work» substantiates the topicality, scientific novelty, theoretical and practical significance of the topic, defines theoretical and methodological base of the research are given information about the object, subject, aims and objectives, methods, research sources, and the degree of elaboration of the problem, and also about testing and the structure of the thesis.

The first Chapter of the thesis «Phonetic economy are at the root of the word» consists of two subchapters. Phonetic economy in writing and speaking, considered roots of the words of the Azerbaijani language and the

borrowed words of Arabic, Persian, Russian and European languages. On the basis of specific examples shown phonetic economy in the beginning, middle and end of a word.

The second Chapter «Morphological economy». This Chapter examines the morphological economy in writing and speaking, the suffix of the words of the Azerbaijani language, as well as words borrowed from Arabic and Persian. The result of morphological economy created new forms and rules of pronouncing words.

The third Chapter of «Syntactic economy». Here we investigate the syntactic economy of complex words in writing and speaking, the words of the Azerbaijani language as well as words borrowed from Arabic and Persian. Stand fully and partially economy the difficult words and maps to their syntactic structure with contemporary options.

In the «Conclusions» summarizes the main results and conclusions of the study.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МАМЕДОВА РЕНА МАМЕДГЫЗЫ

**ФОНЕТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ**

5706.01 – «Азербайджанский язык»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2016